

Aloyzas VIDUGIRIS

P. ARUMOS ĮNAŠAS Į PIETRYTINIŲ LIETUVIŲ KALBOS ŠNEKTŲ TYRIMĄ

Peteris Arumaa (toliau Aruma) iki šiol yra pats žymiausias estų baltistas. Į lietuvių kalbotyros istoriją jis tvirtai įėjo savo darbais, iš kurių žymiausi yra "Lietuviški Vilniaus krašto tarmių tekstai su gramatinėmis pastabomis" (1930) ir "Lietuvių kalbos asmeninių įvardžių istorijos tyrinėjimai" (1933). Ne mažiau svarbūs ir kiti didesni (pvz., "Praslaviška gramatika". 1964) ar smulkesni jo darbai. Tačiau lietuvių dialektologijai, kaip apskritai lietuvių kalbos mokslui, vertingiausi yra Arumos surinkti ir paskelbti, ir neskelbti tekstai iš pietrytinių lietuvių kalbos šnektų, kurios viena po kitos dabar nepaprastai sparčiai keliauja į nebūtį. Gaila tik, kad tiek daug lituanistikai pasidarbavęs mokslininkas iki šiol tiek Lietuvoje, tiek ir Estijoje dar per mažai žinomas. Plačiau pasidomėti Arumos darbais ir asmenybe paskatino 1988 metų pavasario išvyka į Tartu, kur rasta daug (apie 900 sąsiuvinio psl.) jo ranka lietuviškai užrašytų tarminių tekstų.

Aruma gerai suvokė Lenkijos okupuotų ir brutaliai niokojamų pietrytinių lietuvių šnektų vargingą padėtį ir jų nepaprastą reikšmę kalbotyrai. Pietrytiniai lietuvių kalbos ploto pakraščiai skiriasi nepaprastu šnektų įvairumu, kerinčia archaika ir dėl glaudžių kontaktų su slavų (pirmiausia baltarusių, paskui lenkų ir dabar rusų) kalbomis susidariusių naujųjų specifiką. Čia kiekviena parapija, o kartais net kaimas skiriasi vis kitokia šnekte šnektele. Užtenka paminėti nepakartojamą istoriškai susiklosčiusią šnektų mozaiką dabartinėje Rytų ir Pietryčių Lietuvoje (Zarasų, Ignalinos, Švenčionių, Molėtų, Vilniaus, Trakų, Šalčininkų, Varėnos ir kituose rajonuose) ir Šiaurės vakarų Baltarusijoje (Breslaujos raj. Ąpso, Breslaujos, Pelekonių, Vidžių apyl., Pástovių raj. Jūravo, Kamojų, Leńtupio apyl., Ąstravo raj. Gervėčių, Rimdžiūnų, Kliukščionių apyl., Vijos raj. Bókšto, Dūdų, Lazūnų apyl., Varenāvo raj. Armōniškių, Asavos, Balatnōs, arba Varenāvo, Benekāinių, Kaulėliškių, Nočiōs, Pelesōs, Rōdūnios, Žirmūnų apyl. Gařdino raj., Ąšiužiōs, Paričės, Pėrvalko apyl., Diātlovo, arba Zietelos, raj. ir apyl.). O kiek dar liko Baltarusijoje atsidūrusių apylinkių, kur iki XXa. pradžios buvo daugiau ar mažiau lietuviškai kalbančių, bet iki tol arba nebuvo nuosekliau tirtos, arba net nebuvo žengusi į jas kalbininko koja (pvz., Astravo raj. Bistrýcios, Kiemėliškių, Mikāiliškių, Varnionių apyl., Ąšmenōs raj. Grāužiškių,

Klevýčios, Palionių apyl., Smurgáinių raj. Salų, Sniegonių apyl., Vijos raj. Geranáinių, Lìpniškių, Subátninkų, Surviliškių, Takóriškių apyl. ir kt.).

Vargu ar kur kitur, bent Europoje, yra kita panaši kalba, kuri pasižymėtų tokia šnektų įvairove. Tai ne tik lietuvių kalbos, bet ir apskritai mūsų kultūros fenomenas. Tačiau taip pat vargu ar kur kitur taip, kaip čia, buvo ir iš esmės tebėra jau antras šimtmetis naikinamos ir niokojamos lietuvių šnektos tiek Baltarusijos šiaurės vakaruose, tiek ir Lietuvos pietryčiuose, kur lietuvių teliko mažuma. Čia kiekviena šneкта šnektelė savo originalumu ir nepakartojamumu yra gyvas tų vietų lietuvių etninės priklausomybės dokumentas. Deja, pietrytinių lietuvių kalbos ploto pakraščių istorija taip pat yra gyva ne tik mūsų šnektų nykimo, bet ir lietuvių etninio ploto mažėjimo istorija, kurią dažniausiai lemia galingesnių kaimynų politika ir tos politikos veikiami nutautę ar nutaustantys mūsų gentainiai.

Taigi šiuo požiūriu ir vertintina kalbininko Arumos veikla. Jis šių lietuvių šnektų tyrimo istorijoje paliko neišdildomą pėdsaką ne tik kaip mokslininkas, tyrinėtojas, bet ir kaip tam tikras šio krašto metraštininkas bei diplomatas.

Aruma buvo plataus diapazono ir gerai pasirengęs kalbininkas. Gimė jis 1900 m. spalio 11d. (senuoju stiliumi rugsėjo 28d.) Estijoje, netoli Tartu, Piltsama mieste (dabar rajono centras), amatininko šeimoje. 1920m. baigė Tartu gimnaziją ir 1921m. įstojo į Tartu universiteto Istorijos ir filologijos fakultetą, kurį 1927m. baigė magistro laipsniu. Universitete studijavo indoeuropiečių kalbotyrą, slavų ir finougrų filologiją. Slavų kalbų profesorius buvo L.Masingas, kurio jaunystės kalbiniais darbais domėjosi tuo metu į kalbotyrą pasinėręs devynių talentų žmogus Antanas Baranauskas. Indoeuropiečių kalbotyrą dėstė prof. E.Kiekersas. Jam mirus 1938m. Arumai buvo lemta užimti buvusio profesoriaus ir indoeuropiečių kalbų katedros vedėjo kėdę. Jau nuo gimnazijos laikų Aruma domėjosi finougrų kalbomis: estų kalba ir jos tarmėmis, vėliau suomių, vengrų, Uralo finų, lybių ir kt. O svarbiausia, Tartu universitete jis pradėjo baltisto kelią, parašęs diplominį darbą "О порядке слов в литовском языке, место глагола в начальном предложении".

Po studijų, gavęs užsienio stipendiją, trejus metus lavinosi Berlyne, kur klausė Schultze's dėstomų graikų, vokiečių, lietuvių ir sanskrito kalbų. M.Vasmer'io — slavų filologijos, H.Lüders'o — sanskrito, J.Pokorn'o — keltų kalbų, J.Marchwart'o — persų kalbų. Ketvirtus metus, rinkdamas daktaro disertacijai medžiagą, praleido Lietuvoje ir Lenkijoje. 1931-1932 m. tobulinosi Prahoje, klausėsi slavų kalbų paskaitų pas profesorius S.Smetanką, M.Weinhart'ą, J.Torak'ą, O.Hujer'į. Dirbo Dancigo (Gdansko), Karaliaučiaus, Kauno ir Vilniaus bibliotekose, taip pat tyrė pietrytinio lietuvių kalbos ploto pakraščio šnektas.

Nuo 1933 m. P.Aruma Tartu universitete skaitė rusų literatūrą ir slavų filologiją. 1934 m. apgynė daktaro disertaciją ir buvo paskirtas Tartu universiteto slavų filologijos ekstraordinariniumi profesoriumi. 1939 m. Arumai suteikiamas slavų filologijos ir indoeuropiečių lyginamosios kalbotyros

ordinarinio profesoriaus vardas. Dirbdamas universitete, tyrė rusų tarmes Estijoje, dalyvavo užsienyje vykusiuose slavistų kongresuose. Buvo Estų mokslo draugijos sekretorius, redagavo švedų-estų kalbų žodyną, sudarė ir redagavo Estų mokslo darbų rinkinį ("Liber saecularis") ir kt. Kad Aruma kaip baltistas buvo vertinamas, rodo ir tai, jog 1938 m. Latvių filologų draugija Rygoje jį išrinko nariu korespondentu¹. 1940-1941 m., patyręs didelį tarybinių pareigūnų nepasitenkinimą jo asmeniu (tai matyti vien iš keliskart gražia rusų kalba rašytų autobiografijų), frontui artėjant, 1944 m. P.Aruma emigravo į Švediją, kur 1982 m. ir mirė.

Laimei, išliko didelis P.Arumos surinktų tarminių tekstų pluoštas. Daugiausia tekstų užrašyta iš pietrytinio lietuvių kalbos ploto pakraščio šnektų: Gervėčių, Lazūnų, Dievėniškių, Zietelos, mažiau iš Ródūnios apyl. Kargaudų ir Kláišių kaimų, Kamojų apyl. Ramaškonių k. Šiek tiek tekstų užrašyta ir iš vadinamųjų pagrindinių lietuvių kalbos tarmių apie Jurbarką, Uteną ir kt. Daugiausia yra rišlių pasakų, mažiau dainų, įvairių pasakojimų, kartais atskirų sakinių, žodžių, linksniavimo ir asmenavimo paradigmų. Tekstai sukirčiuoti, užrašyti pieštuku lygia gražia rašysena, supaprastinta transkripcija. Taigi Arumos surinkti tarminiai tekstai yra svarbūs ne tik lietuvių dialektologijai bei apskritai kalbotyrai, bet ir tautosakai, etnografijai ir kt.

Dalį sukaupytų tarminių tekstų Aruma gana greit parengė ir per trumpą laiką paskelbė su vokiškai parašytu įvadu ir plačiomis gramatinėmis pastabomis "Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. Mit grammatischen Anmerkungen" (Dorpat, 1930). Tai pirmasis moksliskai parengtas lietuvių tarminių tekstų rinkinys. Čia bemaž po lygiai tekstų pateikta iš Dieveniškių, Gervėčių, Lazūnų ir Zietelos apylinkių. Tekstai užrašyti palyginti labai gerai, nors ir gana sudėtinga transkripcija. Baltistai praturtėjo parankine knyga, kurios svarba nesumažėjo iki šių dienų. Atvirkščiai, jos reikšmė netgi kyla. Juk Aruma tekstus užrašinėjo tuo metu, kai tradicinės šnektos visose minėtose vietose natūraliai tebefunkcionavo. Daugelio tų apylinkių kaimų šeimose lietuviškai tebešnekėjo dar visų kartų žmonės.

Gaila tik, kad Aruma nepaskelbė visų savo surinktų lietuviškų tarminių tekstų. Kyla klausimas, kodėl į minėtą tekstų leidinį nepateko taip pat iš netolimų pakraščių šnektų Ródūnios ir Kamojų apylinkėse užrašyti tekstai. Gal per maža jų teturėjo, o surinkti daugiau nespėjo. O gal lėmė kiti motyvai?

Prisimintina, kad Aruma tuo pačiu metu rašė ir daktarinę disertaciją "Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina", 1933 m. paskelbtą Tartu. (Šį darbą Aruma dedikavo Vilniaus Lietuvių mokslo draugijai. Apie jį vienaip ar kitaip atsiliepė K. Avižonis, P. Skardžius, Chr. S. Stangas, F. Spechtas). Šioje stambioje, daugiau kaip 300 psl. turinčioje studijoje, daugiausia nagrinėjamos retos asmeninių įvardžių formos, kurių autorius apšiai prisirinko

¹ Duomenys imti iš Arumos autobiografijų, rašytų rusų ir estų kalbomis įvairioms atestacinėms komisijoms 1941m., esančių Tartu universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje. Daugiau duomenų P.Arumos biografijai dar yra Tartu centriniame valstybiniame istorijos archyve (F. 2100. Ap. 2. B. 662) ir Tartu Kreicvaldo literatūriniame muziejuje.

iš senųjų lietuvių raštų. Stebina, kaip gerai jis buvo išstudijavęs senuosius raštus — ne tik Mažvydo, Bretkūno, Daukšos, Sirvydo, Morkūno, bet ir trečiaeilius XIXa. lietuvių raštijos paminklus. Įdomiausia, kad įvairiausioms iš senųjų raštų surinktoms asmeninių įvardžių formoms daugiausia atitikmenų Aruma rado Gervėčių, Lazūnų, Zietelos ir mažiau Dieveniškių šnektose. Matyti, tai ir lėmė, kad autorius, publikuodamas surinktus tekstus, apsiribojo minėtų vietų šnektomis. Išėitų, kad Arumos paskelbti tarminiai tekstai ir gramatinėse pastabose dažni tų šnektų formų gretinimai su atitinkamais senųjų rašto paminklų duomenimis yra tik tam tikras disertacijos priedas ir pirmoji solidi publikacija disertacijos tema.

Arumos surinktų, ypač pakraštinių lietuvių kalbos šnektų, tekstų reikšmė yra nepaprastai didelė. Buvusios pilnavertės Lazūnų ir Zietelos šnektos jau merdėjo pokario metais, kai lietuvių kalbininkai jas pradėjo tirti. Dabar Zietelos šnektą jau visai išnykusi, paskutines gyvavimo dienas leidžia keli lietuviškai mokantys Lazūnų apylinkių seneliai. Prie išnykimo slenkščio Kamojų ir Ródūnios šnektos. Lietuvių kalbos vartojimo plotai vis mažėja apie Dieveniškes, Gervėčius, Pelesą.

Be to, čia ne tik mažta lietuviškai kalbančių asmenų, bet labai skursta ir prastėja pačios vietos šnektos. Net ir iš mažens lietuviškai kalbėję asmenys jau dažnai savo kalbą primiršę ir šneka deformuota šnektą. Tradicinių šnektų erozija, dažniausiai dėl gyventojų asimiliacijos, čia reiškiasi visais kalbos lygmenimis: fonetikos, morfologijos, leksikos ir sintaksės. Todėl, lyginant Arumos užfiksuotą ir vėlesnių tyrėjų sukaupą medžiagą, galima nustatyti, kaip tų šnektų lygmenys pakito. Tiesa, tai padaryti, be specialių studijų, būtų nelengva. Reikėtų detaliai iššifruoti sudėtingą Arumos spausdintų tekstų transkripciją. Kiek akivaizdesni yra morfologijos ir leksikos klodų skirtumai. Morfologijos klando pakitimai daugiau ar mažiau paliesti bemaž visų vėliau apie šias šnektas rašiusių kalbininkų (J.Senkaus, Z.Zinkevičiaus, E.Grinaveckienės, A.Jonaitytės, J.Kardelytės, T.Sudnik ir kt.).

Daugiau galima kalbėti apie leksiką. Čia pasitenkinsime paminėję vieną kitą Arumos užrašytą Zietelos šnektos žodį, kurie rašomo Zietelos žodyno kartotekoje tėra vieninteliai, t.y. kitų tyrėjų neužrašyti, nepaliudyti. Tokiu būdu iš Arumos užrašytų tekstų sužinome mažai girdėtų žodžių ar jų reikšmių (pvz., *kliuñkti* "čiulbėti, giedoti (apie lakštingalą)": *salaujỹs kliuñkia*; *mėtinykas* "būtybė, tvarkanti metų laikus", *miegulỹs* "snaudulys", *plėstelėti* "plekstelėti" ir kt.), paprastų ar retesnių priešdėlinių ar priesaginių vedinių (pvz., *išklóti*, *pralėkti*, *insilipýti* "įsikibti", *mėlynūmas* ir kt.), įvairių skolinių ar hibridų (pvz., *kalinà* "putinas", *karanācija* // *karanavōnė* "vainikavimas, karūnavimas", *karanavótis* "vainikuotis, karūnuotis", *karonà* "vainikas, karūna", *māchtelėti* "mostelėti" ir kt.). Esama kito kamieno ar kirčiavimo žodžių (pvz., *klonis* vietoj dabar įprasto *klónis* ir kt.).

Gaila tik, kad mus pasiekė ne visi Arumos užrašyti tekstai, neišvengę, kaip ir autorius, karo negandų. O juk tiek nedaug tereikėjo, kad šie tekstai visi

būtų žuvę. Išgelbėjo juos lietuvių kalbininkų bičiulis Estijos mokslų akademijos akademikas, Tartu universiteto profesorius Paulius Aristė. Po karo likęs tuščias Arumos butas buvo išgrobtas. Visos kambarių ir koridoriaus grindys buvo nuklotos staiga pasitraukusio profesoriaus užrašų ir suplėšytų knygų lapų². Tą tragediją liudija ir išlikę su gerokais tarpais bei sumaišytais puslapiais tarminiai tekstai, ne vienas lapas suglamžytas ir sumindytas. Pavyzdžiui, vien Zietelos tekstų, rankraščių aplanke išblaškytų per penkias vietas, paties autoriaus ranka sunumeruota iki 141 psl., trūksta apie 20-30 psl. Lazūnų šnektos tekstai pagal naująją numeraciją (matyt, kaip P.Aristė juos nuo grindų surinko) atsidūrė keturiose vietose, Dieveniškių ir Gervėčių tekstai — dviejose. Tik nuotrupų — po kelis puslapius — telikę iš Kamojų ir Rodūnios apylinkėse surinktų tekstų.

Apskritai, skaitydamas aiškia ir gražia rašysena Arumos užrašytus tekstus, negali atsistebėti, kaip puikiai jis mokėjo lietuviškai. Niekaip nepasakytum, jei nežinotum, kad juos rašė ne lietuvis. Todėl tuo labiau jauti dėkingumą ir prierašumą šiam pavydėtino darbštumo estų mokslininkui, kuris baltistikai (kaip ir slavistikai) liko ištikimas iki savo amžiaus galo³.

Be to, Aruma, važinėdamas į Pietryčių Lietuvą, atsidūrusią Lenkijos sudėtyje, neretai atlikdavo tarsi Lietuvos pasiuntinio ir Vilnijos ambasadoriaus vaidmenį. Pasakojama, kad Vilnijos kultūros ir švietimo, draugijoms šelpti neretai jis perduodavęs Lietuvoje surinktas aukas, gabeno jas per Čekoslovakiją, Dancigą, Latviją, nes tiesioginių diplomatinų Lietuvos ryšių su Lenkija tuomet nebuvo. Ir dabar dar labai šiltai Arumos vardą mini Dieveniškių, Rodūnios apylinkių seneliai. Nuolat jį minėdavo zieteliškė mokytoja K. Juodienė. Ir tai nenuostabu: lietuvių kalba draudžiama, persekiojama ir niekinama lenkų valdininkų, šlėktų, o atvažiavęs jaunas užsienietis užguituosius kalbina jų gimtąją kalbą. Čia Aruma buvo įsigijęs nuoširdžių draugų ir pagalbininkų. Tai rodo gervėtiškio valstiečio Petriko korespondencija ir tarmiškai prirašytas pasakojimų sąsiuvinis. P.Aruma čia vadinamas labai gerbiamu, brangiausiu lietuvių bičiuliu, prieteliumi, geradariu ir užtarėju. Iš tiesų tai jaudinantys žodžiai.

P. Aruma, kaip plataus profilio kalbininkas, baltų ir slavų kalbų specialistas, indoeuropeistas buvo įgijęs tarptautinį pripažinimą. Tačiau kaip baltistas didžiausią paminklą sau pasistatė tirdamas pietrytines lietuvių kalbos šnektas. Greta tokių kitų tautų mokslininkų kaip E. Volteris, O. Brochas, Chr. S. Stangas, J. Rozwadowskis, V. Porzezińskis, J. Otrębskis, G. Gerullis, E. Fraenkelis ir lietuvių K. Būgos, J. Jablonskio, J. Balčikonio, J. Senkaus ir kt. P. Arumaa pagal darbų svarbą, be abejo, užima vieną iškiliausių vietų.

²Apie tai 1988m. balandžio 14d. šių eilučių autoriui pasakojo prof. P.Aristė. Iš dalies tai matyti ir iš tekstų aplanke /Signatūra ERA Leedu 3/ pirmajame puslapyje esančio įrašo.

³Plačiau apie P.Arumos kalbinius darbus žr. A. Sabaliauskas. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940m. V., 1979. P. 233-235.

BEITRAG VON P. ARUMAA FÜR DIE FORSCHUNG DER SÜDÖSTLICHEN MUNDARTEN DER LITAUISCHEN SPRACHE

Zusammenfassung

Im Artikel werden die Forschungen der litauischen Sprache vom berühmtesten estnischen Baltisten Peter Arumaa analysiert. Die größte Aufmerksamkeit wird auf seine aufgeschriebenen Texte aus Dievėniškės, Gervėčiai, Kamojai, Lazūnai, Rūdūnia, Zietela und aus anderen schnell schwindenden, aber für die Sprachforschung sehr wichtigen südöstlichen Mundarten der litauischen Sprache gelenkt. (P. Ariste, der andere vertraute Freund der litauischen Sprache hat den großen Teil dieser Handschriften während des zweiten Weltkrieges vom Untergang gerettet und für das Literaturmuseum von Kreitzwald in der Stadt Tartu übergeben.) Es wird für das Ostlitauen wichtige Kultur- und Diplomatie-tätigkeit von P. Arumaa akzentiert.